

Psicholingvistika ir jos tyrimo metodai

Įvadinės pastabos

Pastaruoju metu randasi vis daugiau darbų, kuriuose taikomi šiuolaikiškesni kalbos tyrimo metodai – psicholingvistiniai, sociolingvistiniai, percepciniai, geolingvistiniai ir kt. Juos ir jų radimąsi bei taikymą moksliniuose tyrimuose detalai yra aptarusi viena žymiausių Lietuvoje sociolingvistikos specialistė – Laima Kalėdienė – dar 2014 m. parengtoje, bet iki šiol neišleistoje (!) monografijoje „Sociolingvistika: metodai ir tyrimai“, su kuria prieš keletą metų likimas lėmė susipažinti ir kurią teko recenzuoti. Naujų metodų įvairovė ypač pastebima šiuolaikiniuose tarmių ar kitų kalbos atmainų tyrimuose (Aliūkaitė 2007; Mikulėnienė 2014; Ramonienė 2010, 2013), naujausiose apgintose (Čepaitienė 2018) ar rengiamose daktaro disertacijose (Vyniautaitė 2016: 76–204), pasaulinio lygio konferencijose (rašyta GK 2018 9) ir kt. Nesileidžiant į visų šių tyrimo metodų subtilybes, pasakytina tik tiek, kad visi jie į tyrimų lauką vienaip ar kitaip įtraukia ir pačią visuomenę, kurioje ir yra vartojama tiriamoji kalba ar jos atmaina. Analizuojama kalbos ir visuomenės sąveika, stebimos ir fiksuojamos nuostatos kalbos ir kultūros vertybių atžvilgiu, kalbos vartojimo kontekstai ir pan. Lietuvių mokslinėje literatūroje tokių spausdintų darbų jau galima rasti nuo praėjusio šimtmečio paskutinių dešimtmečių¹, sociolingvistinius ir psicholingvistinius kalbos tyrimų metodus savo darbuose yra taikiusi ir straipsnio autorė (Kačiuškienė 2012). Mažiau yra darbų, kuriuose būtų galima susipažinti su pačios psicholingvistikos, iš kurios ir išsirutuliojo dauguma šiuolaikinių tyrimo metodų, tyrimais². Straipsnio tikslas ir yra trumpai pristatyti ir aptarti vienos iš šiuolaikinių mokslo šakų – psicholingvistikos – susiformavimą, jos tyrimo metodus, taikomus kalbos moksle.

¹ Savotiška sociolingvistinių tyrimų pradžia galima laikyti XX a. paskutiniame dešimtmetyje Lietuvių kalbos institute surengtą „Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo“ seminarą, kuriame aptarta programa ir detalai pradėta tirti visos Lietuvos vietos žmonių kalba ir atskirų regionų kalbinė situacija, atskleidžiant tarmių raidos polinkius, sąveiką, ryšius su kitomis – kaimynų – kalbomis ar jų tarmėmis. Tačiau pavienių tyrimų būta ir anksčiau (Kalėdienė 2014).

² Vienas jų – Simo Karaliūno monografija „Kalba ir visuomenė: psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai“ (1997).

Psicholingvistika ir jos atsiradimo istorija

Mokslo ir enciklopediniuose leidiniuose psicholingvistika yra apibrėžiama kaip kalbotyros šaka, tirianti kalbą kaip psichikos reiškinį (VLE). Tai tarpdalykinė mokslo šaka, orientuota į gyvą kalbos ir supratimo procesą. Psicholingvistika kaip mokslas susiformavo JAV antroje XX a. pusėje³. Jos atsiradimą nulėmė keletas priežasčių. Pirma, paspartėjęs užsienio kalbų mokymas(is). Ypač tai tapo aktualu po Antrojo pasaulinio karo, suaktyvėjus žmonių emigracijai ir migracijai. Kalbos vartotojams ir specialistams iškilo klausimų: kaip, nuo kokio amžiaus reikėtų pradėti mokytis užsienio kalbos, kaip formuojasi mąstymas, ar mokantis naujų kalbų vyksta vertimas iš gimtosios kalbos į svetimą, koks svetimės kultūros įsisavinimo mechanizmas ir kt. Kita svarbi priežastis, turėjusi įtakos psicholingvistikos formavimuisi, buvo sparti medicinos mokslų pažanga ir jos keltas klausimas, kaip atgauti dėl ligos prarastą kalbą. Tam reikalinga ne tik neurochirurgo, bet ir lingvisto, suvokiančio, kaip vystosi kalba, kokie ir kaip veikia kalbos formavimosi mechanizmai, pagalba. Trečiasis aspektas, lėmęs psicholingvistikos kaip mokslo spartesnę kūrimąsi ir vystymąsi, – nuolat tobulėjančios ir besikeičiančios informacijos priemonės. Atsirado būtinybė perduoti informaciją įvairiomis techninėmis priemonėmis, taip pat su tuo susijęs kalbos kodavimas ir dekodavimas, asmens identifikavimas iš balso ar anoniminio rašto ir kt.

Priklausomai nuo tiriamojo objekto yra skiriama keletas psicholingvistikos dalių, arba skyrių. *Fonosemantika*, arba psichofonetika, – jos objektas yra emocinis garso suvokimas. Pavyzdžiui, priešakinės eilės balsiai paprastai suvokiami kaip šviesesni garsai, o užpakalinės eilės – kaip sodresni, tamsesni. Reikšmingą vietą psicholingvistiniuose tyrimuose užima *psichosemantika*, tirianti žodžio reikšmę. Ji remiasi požiūriu, kad kalba yra dvejetainis pasaulio atspindys. Vieni atveju kalba atspindi ir įvardija realius daiktus, esančius mūsų aplinkoje (*stalas, auditorija, studentas*). Kitu atveju – tai vaizdinių, objektų, įvardijamų žodžiais, atspindys (įvairių mokslų apibrėžtys, niekada nematytų objektų pavadinimai ir pan.). *Gramatinė psichologija* tiria žodžio, pasakymo suvokimo ypatybes, priklausomas nuo jų gramatinės formos. Į jos tyrimų lauką įeina praleistos ar nepasakytos formos (*Jis – studentas*, suvokiama – *yra*; *Parašei referatą?* – *Pa*. Suvokiama – *parašiau*). Psicholingvistikai artima *kalbos psichologija*, tirianti kalbos aparato ypatybes, kalbėjimo ir suvokimo mechanizmus, artikuliaciją, akustiką (plg. moters ir vyro balso akustinius skirtumus: *V* – 80–150 Hz, *M* – 120–400 Hz balso diapazonas). Daug bendrumo yra su *psichologija* – daugelis psicholingvistikos tyrimo metodų yra perimta iš psichologijos.

Psicholingvistiniai tyrimo metodai

Psicholingvistiniai tyrimai nuo kitų šiuolaikinių kalbos tyrimų skiriasi tuo, kad į įvairių reiškinių identifikacijos procesą įtraukiamas žmogaus psichikos mechanizmas. Psicholingvistinių tyrimų kryptys labai dažnai priklauso ir nuo bendrų humanitarinių mokslų tendencijų ir sektinų pavyzdžių. Štai vienas pavyzdys. Praėjusio šimtmečio antroje pusėje pastebėjus, kad kalbą ir įvairius jos lygmenis galima tirti kaip psichikos reiškinį, daugelyje šalių paplito ir buvo pradėtas taikyti psichoakustinis (audicinis) garsų tyrimo eksperimentas (Łobacz 1981). Jį lietuvių kalbos fonetikoje pirmasis pritaikė Antanas Pakerys: pagal audicinį panašumą suklasifikavo bendrinės lietuvių kalbos balsius (1971: 17–33). Eksperimento dalyvių užduotis buvo nustatyti, kurie lyginamieji balsiai iš klausos suvokiami kaip panašesni, pavyzdžiui, *a : e* ar *a : o*, ir juos pabraukti. Pagal tokį modelį buvo pateiktos ir ištirtos visos įmanomos balsių poros. Įdomiausia, kad iš klausos sugrupuoti garsai beveik idealiai atitiko įprastines fonologines balsių klases. Vėliau šis metodas buvo išplėtotas Alekso Girdenio ir jo mokinių darbuose (Girdenis 2000), taip suklasifikuoti ne tik įvairių lietuvių kalbos tarmių balsiai, bet ir priebalsiai (Kačiūskienė 2006; Kliukienė 1997).

Eksperimentas nėra vienintelis psicholingvistinio tyrimo metodas. Tačiau, norint patikrinti įvairias mokslines hipotezes, jis psicholingvistikoje yra labai dažnai taikomas, nes leidžia paaiškinti žmogaus kalbinės veiklos mechanizmus. Pagrįstai gali kilti klausimas, kas tai yra psicholingvistinis eksperimentas? Psicholingvistiniame eksperimente yra svarbios trys dedamosios: tyrimo medžiaga ir mažiausiai du dalyviai – tyrėjas, arba eksperimentatorius, ir informantas, arba tiriamasis. Informantas (-ai) per eksperimentą tiriamosios medžiagos pagrindu pateikia suformuluotą reikalaujamą informaciją tyrėjui. Reikia pabrėžti, kad psicholingvistiniams tyrimams svarbi kiekvieno tiriamojo asmens nuomonė, ji yra įtraukiama, moksliskai apdorojama ir analizuojama.

Skiriama keletas psichologinio eksperimento rūšių, arba metodų. Vienas geriausiai patikrintų ir technologiškai pagrįstų psicholingvistinių eksperimentų yra asociatyvinis tyrimo metodas⁴. Galimi keli asociatyvinio eksperimento tipai: *laisvasis asociatyvinis eksperimentas*, per kurį informantui netaikomas laiko limitas (pavyzdžiui, prie pateiktų žodžių parašyti pirmą į galvą šovusią mintį ar asociaciją), *tikslingas asociatyvinis eksperimentas*, kai informantui keliami tam tikri gramatiniai reikalavimai (pavyzdžiui, prie pateiktos daiktavardžių grupės *gyvūnas*,

⁴ Asociatyvinis tyrimo metodas gana sėkmingai taikomas ne tik psicholingvistikoje, bet ir kitose mokslo srityse – psichologijoje, sociologijoje, psichiatrijoje. Šiuo eksperimentu gana dažnai remiamasi ir įvairiuose kalbotyros darbuose.

karas, meistras, vyras, stogas, namas ir pan. pridėti būdvardžius); *grandininis asociatyvinis eksperimentas*, kai informantui pagal tam tikrą principą reikia pateikti atsakymą (pavyzdžiui, per 20 sekundžių atlikti 10 veiksmų) ir kt.

Asociatyvinio eksperimento atsakymus galima interpretuoti įvairiai. Interpretuojant tiriamųjų asmenų reakciją ir gautus rezultatus, pirmiausia žiūrima, kokios paaiškėja žodžių sintagminės ir paradigminės asociacijos. Sintagminės asociacijos paprastai gerai atspindi šnekos, kalbėjimo santykius, paradigminės – kalbos, gramatinius santykius. Iš gautų rezultatų taip pat matyti giminės – rūšies santykiai (*gyvūnas – katė*), reakcijos, susijusios su fonetiniu sąskambiu (*karas – baras*), tam tikros klišės (*meistras – auksarankis*), asmeniniai santykiai (*vyras – pareiga*) ir kt. Jei eksperimente dalyvauja didelis skaičius informantų, galima sudaryti vienokias ar kitokias žodžių junglumo (dažnumo) lenteles. Štai dar vienas pavyzdys, kurį savo knygoje (žr. 3 išnašą) aptaria Valerijus Belianinas. Asociatyvinio eksperimento dalyviams (daugiau kaip 300 informantų) buvo pateiktas žodis *studentas* ir paprašyta parašyti pirmą kilusią asociaciją. Gauti tokie rezultatai: *institutas* 44, *amžinas* 41, *studentė* 39, *vargšas* 34, *neakivaizdininkas* 28, *linksmas* 28, *jaunas, geras* 18, *blogas* 16, *stipendija* 14, *egzaminas* 11, *abiturientas, kankinys, dėstytojas* 10, *amžinas neprivalgymo jausmas, vynas, badas, išalkęs, puikus laikas, psichozė, ketveri poilsio metai, 20 minučių gėdos* 1.

Semantinio diferencialo metodas. Be įvairių asociatyvinių eksperimentų, ypač atliekant įvairius empirinius nuostatų vertinimus, pastaruoju metu gana dažnai naudojama semantinio diferencialo metodu⁵. Šis metodas taikomas ir psichologijoje, sociologijoje, masinės komunikacijos teorijoje, reklamoje, taip pat žmogaus suvokimui ir elgesiui tirti ir kt. Semantinio diferencialo metodo esmė tokia. Tiriamasis iš 7 variantų turi pasirinkti ir pažymėti savo nuomonei artimą skaičių (1 – *geras*, 2 – *labiau geras negu neutralus*, 3 – *labiau neutralus negu geras*, 4 – *neutralus*, 5 – *labiau neutralus negu blogas*, 6 – *labiau blogas negu neutralus*, 7 – *blogas*) ar pan.

Anketa, apklausa. Sociolingvistinio pobūdžio darbuose (ypač lietuvių tyrėjų) labai dažna įvairių anketų ar apklausų duomenų analizė. Anketa – tai formalizuoti klausimai, kuriais siekiama gauti tam tikros informacijos, tai parengtas klausimynas, kur reikalaujama atsakyti į pateiktus klausimus. Atliekant apklausą labai svarbu užtikrinti tinkamą bendravimą tarp tyrėjo (apklausos atlikėjo) ir tiriamojos. Tokiam bendravimui užtikrinti svarbi apklausos atlikėjo išvaizda, balso tonas, akių kontaktas, komunikaciniai gebėjimai ir apklausoje naudojama anketa.

Trumpas apibendrinimas

Be abejo, psicholingvistikoje taikoma ir daugiau tyrimo metodų. Tačiau ir iš čia paminėtų matyti, kad eksperimentų ar metodų įvairovė padeda klasifikuoti įvairius tiriamus kalbos reiškinius ar jų požymius, o tiriamųjų asmenų pateikti atsakymai leidžia juos sugrupuoti – išskirti esmines ypatybes. Tam pasitelkiama vadinamoji klasterinė analizė, kurios galutinis rezultatas paprastai būna pateikiamas matricoje (medyje), kur trumpesnės medžio šakos rodo tiriamųjų reiškinį artimumą ar jų bendrystę, o ilgesnės – nutolimą ar net skirtingumą.

Kita vertus, psicholingvistika yra įdomi ne tik savo tyrimo metodais. Psicholingvistiniai tyrimai vis daugiau ir dažniau taikomi įvairiose gyvenimo srityse. Jie padeda teismo psichologijai, kai reikia nustatyti informacijos patikimumą arba identifikuoti asmens ar lyties ypatumus pagal anoniminį tekstą. Psicholingvistika labai pasitarnauja ir kuriant automatines teksto, balso atpažinimo, dirbtinio intelekto sistemas. Akivaizdus taikomosios psicholingvistikos indėlis į lingvistinį saugumą, kai padedama užbėgti už akių manipuliavimui žmonėmis ar parodyti, kaip reikia apsisaugoti ir gintis nuo nepageidaujamo kalbinio poveikio, ir kt.

Literatūra

- Aliūkaitė D. 2007: *Tarminis kalbėjimas ir bendrinė kalba: objektyviųjų ir subjektyviųjų skirtumų kultūrinė vertė*, daktaro disertacija, VUKHF.
- Čepaitienė A. 2018: *XXI a. pradžios aukštaičių patarmių kaita: gretinamasis geolingvistinis aspektas*, daktaro disertacija, Vilnius: LKI.
- Girdenis A. 2000: Audicinė lietuvių kalbos ilgujų balsių klasifikacija, *Kalbotyros darbai* 2, 340–341.
- Kačiuškienė G. 2006: *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Kačiuškienė G. 2012: Šiaulių regiono atstovų kalbinė savimonė. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis* 14, 130–139.
- Kalėdienė L. 2014: *Sociolingvistika: metodai ir tyrimai*. Vilnius: LKI (rankraštis).
- Karaliūnas S. 1997: *Kalba ir visuomenė: psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*. Vilnius: LKI.
- Kliukienė R. 1997: Šiaurės žemaičių priebalsių audicinė (akustinė) klasifikacija, *Kalbotyra* 46 (1), 37–41.
- Łobacz P. 1981: Classification of Polish Consonantal Phonemes on the Basis of a Subjective Similarity Test, *Speech Analysis and Synthesis* 5, 97–120.
- Mikulėnienė D. ir kt. 2014: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*. Vilnius: LKI.
- Pakerys A. 1971: Psichoakustinis balsių panašumas, *Kalbotyra* 23 (1), 17–33.
- Ramonienė M. ir kt. 2010, 2013: *Miestai ir kalbos I, II*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Vyniautaitė S. 2016: Skuodo apylinkių žemaičių kalbinės nuostatos, *Acta Linguistica Lithuanica* 75, 76–204.
- VLE: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Белянин В. П. 2005: *Психоллингвистика*. Москва: Флинта.